

Camp de l'Espadar

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

Entrevista a Josep
Nebot, president
d'Avinença

La vida després
del foc

Trenta anys de
senderisme al País
Valencià

Fantasmes sobre
el territori

Castells, torres i
fortificacions de
l'Espadà

Quadern 9 • Juliol 2006

Camp de l'Espadar

Reflexions ambientals a la Serra Espadà

3 L'editorial

4 L'entrevista

MÓN MEDITERRANI

7 La vida després del foc: seguiment de l'incendi d'Eslida de l'any 2003 *per Guillem Segura*

TOTS FEM NATURA

13 El patrimonio histórico de los caminos y el senderismo. Treinta años del senderismo en la Comunidad Valenciana *per Rafa Cebrián*

ACTUALITAT AMBIENTAL

20 Fantasmes sobre el territori *per Josep Vidal*

LA VIDA A LA SERRA

29 Castells, torres i fortificacions de l'Espadà *per Carme Orenga*

35 Memòria de la Fundació Serra Espadà 2005 *per Carme Orenga i Lluçia Almodóvar*

41 La llibreria ecològica

Edita: Fundació Serra Espadà. www.serra-espada.org

Direcció: Jordi Romero Lengua. j.romero@x3ea.com

Consell de Redacció: Carme Orenga, Javier Solsona, Esther Capilla, Agustí Flors, Javier Soriano i Isabel Queral.

Tiratge: 525 exemplars

Portada: Platja de la Conxa d'Orpesa. Foto: Vicent Aparici

Impressió i Maquetació: Gráficas Aparici, S.L. Castelló

I.S.S.N.: 1578-1593

Depòsit Legal: CS-326-1998

La línia editorial d'aquesta revista és el lliurepensament, per tant, les opinions pròpies del consell de redacció es trobaran a l'editorial. La resta d'opinions seran únicament responsabilitat dels qui les firmi.

l'editorial

Un territori cuinat a foc lent

Jordi Romero-Lengua

Director de Camp de l'Espadar

Des de xicotet m'ha agradat molt la cuina. Al principi, pels productes que eixien de les seues portes. Ma mare sempre ha estat una gran cuinera. Això és, gaudia com un xiquet a cada cullerada de paella, de fideuà o d'olla. Amb els anys, l'atracció pels fogons l'he mantinguda, però he passat d'un paper passiu a un altre de més actiu. Ara sóc jo qui cuina; i m'agrada. M'agrada la creativitat que t'exigeix la nevera quan està mig buida. M'agrada la sensació que experimentes quan prepares algun plat improvisat. I, no ens enganyem, em continua agradant menjar. Cada vegada més.

La setmana passada estava preparant un sopar per a uns amics que havia convidat a casa: de primer, una sopeta de meló amb encenalls de pernil del país; de segon, una «Bavetta» de vedella amb ceps. Mentre tallava els ceps a làmines vaig escoltar a la ràdio, al programa "Trebede" de Radio 3, les reivindicacions de la Plataforma antiautopista de l'illa d'Eivissa. El cervell és curiós: de vegades fa unes relacions del més insospitades; perquè en aquell precís moment vaig pensar que el territori també es podia cuinar. I que necessitava uns ingredients molt especials per obtenir el plat més desitjat: la gestió sostenible del territori. Els ingredients fonamentals, que li donen consistència i base són la prudència i la responsabilitat. Malauradament, estos han estat dos ingredients que els cuiners del territori valencià –polítics, planificadors, urbanistes, etc.- han utilitzat en molts pocs plats. Per acabar d'omplir l'olla d'ingredients, hauríem

d'afegir un poc de creativitat, molta participació pública i un bon grapat de transparència.

Però el veritable secret i la clau de l'èxit per obtenir un plat per llepar-se els dits està en cuinar a foc lent. I és precisament això el que necessita el territori: prendre les decisions amb mesura, poc a poc, i amb molta cura. Perquè el territori és un recurs no renovable i, com una bona tòfona, no es pot malbaratar.

A mena de receptari de cuina, repassem els passos per cuinar un bon plat de gestió sostenible del territori: primer cal barrejar la responsabilitat amb la prudència. La responsabilitat és fonamental perquè cadascú assumeixi el seu paper i no hi hagi interessos obscurs al darrere de les operacions urbanístiques que poden amargar el plat final. La prudència lliga molt bé amb la responsabilitat i fa que no estirem més el braç que la màniga. Normalment, és la imprudència la que acaba salant més del compte el plat i el deixa, en la majoria dels casos, immenjable. Gràcies a la participació ciutadana, que equivaldria als tastets que anem fent en el procés d'elaboració del plat, ens assegurarem que les proporcions de tots els ingredients estiguen en la seva justa mesura. La creativitat a l'hora de fer propostes innovadores, com pot ser la custòdia del territori, que a l'igual que el safrà, li donarà color al plat. Per últim, la transparència serà bàsica perquè tothom sàpiga el que ens emportem a la boca.

Bon profit i.... bona cuina!

I'entrevista

Josep R. Nebot

President d'Avinença, Associació Valenciana de Custòdia i Gestió Responsable del Territori.

Jordi Romero-Lengua

Director de Camp de l'Espadar

La custòdia és nou instrument de conservació de la natura i del territori que intenta generar la responsabilitat dels propietaris i dels usuaris del territori en la conservació i el bon ús de la terra i els recursos naturals, culturals i paisatgístics. La custòdia avança amb força al País Valencià. A final d'abril de 2005 es va constituir Avinença, l'Associació valenciana de Custòdia i Gestió Responsable del Territori. L'associació agrupa a entitats conservacionistes, propietaris de terrenys i persones preocupats pel patrimoni natural i cultural del nostre territori. Un nou model de gestió i conservació de les finques privades es posa en marxa en la nostra Comunitat. Avinença prové d'avenir-se, que significa deixar de discrepar, posar-se d'acord, i també té el sentit d'encertar, de fer bé una cosa. Avenir, fins i tot, és el temps futur, allò que s'ha d'esdevindre. Acord, encert i futur: tres conceptes que els impulsors de la custòdia al País Valencià voldrien que guiaren la tasca de

l'associació.

Per conèixer millor el present i futur d'Avinença i de la custòdia del territori al País Valencià, hem parlat amb Josep R. Nebot i Cerdà, president de l'associació.

En quin moment es troba la xarxa Avinença?

Avinença es troba en la seua primera etapa. En estos moments, hem intentat que hi hagi una bona representació d'entitats, perquè pugam tenir una legitimitat des de l'inici. Acabem de començar i, per tant, la situació en la que es troba l'associació no te perquè ser allò que volem que acabe convertint-se Avinença.

La Xarxa de Custòdia del Territori (XCT) ha estat pionera a Catalunya en l'impuls de la custòdia, què heu après de l'experiència catalana?

Hem seguit molt de prop l'experiència de

**Artana i Cantera Penyes
Aragoneses.
Foto: J. Pasqual Segura**

la XCT i sense ella i els contactes que hem establert amb els seus membres, segurament, hauria estat molt difícil donar el pas per constituir Avinença.

En Avinença intentem introduir les especificitats del context valencià, però no a nivell dels estatuts de l'entitat –que són molt pareguts als de la XCT- sinó a nivell d'organització i funcionament. Per exemple, estem pensant en fer una estructura operativa a escala comarcal, a través d'uns nodes que en cada comarca variarà en funció de l'entitat que lideri la custòdia en aquell àmbit territorial. Així, en alguns casos es tractarà d'un grup conservacionista o ecologista, un institut d'estudis comarcals o, fins i tot, un centre d'investigació que pugui encapçalar la dinamització. Este és un model que no va aplicar la XCT però que el preveiem en aquesta primera etapa d'Avinença per necessitat operativa i disseny estratègic.

Respecte al cas català, què tenim de particular al País Valencià?

El context socioeconòmic és diferent en molts aspectes. Algunes particularitats són especialment significatives per a l'associació que hem constituït: l'elevada atomització de la propietat, la inexistència

de certes figures de protecció (per exemple, en el món forestal), la pressió urbanística a la qual estan sotmeses moltes zones d'alt valor ambiental, etc. Avinença tractarà de donar resposta a aquestes situacions.

Quins són els reptes que es planteja Avinença a curt termini?

Ara mateix tots. La custòdia del territori no és un concepte fàcil d'explicar. Al País Valencià se li afegeix la falta de cultura de la conservació. Per això, en esta primera etapa volem estendre el terme custòdia, no només entre la societat en general, sinó entre els sectors socials vinculats a la conservació i que moltes vegades no arriben, en el cas valencià, a accedir a la potencialitat d'estes estratègies.

A partir d'ahí, Avinença no pretén supplantar la feina de ningú. De fet, els membres que formem part del nucli inicial d'Avinença treballem en les nostres pròpies entitats a nivell local o comarcal i, per tant, el que plantejem és que Avinença actue com un paraigües, en el sentit de donar suport a les tasques que ja s'estan fent. Actuant, per exemple, com un referent únic al País Valencià en les

«La Conselleria de Territori i Habitatge veu Avinença amb curiositat»

relacions amb l'administració o amb els mitjans de comunicació en la mesura que les entitats que en formem part ho vulguem.

També nos plantegem com a repte, tenint en compte les especials circumstàncies socials i econòmiques del context valencià, que Avinença actue un poc com a viver d'entitats de custòdia: Avinença no farà custòdia com una entitat més, sinó que potenciarà que grups que ja existeixen es dediquen a la custòdia o bé, fins i tot, potenciarà que es creen nous grups en l'àmbit local o comarcal que utilitzen la custòdia com a eina de conservació.

En qualsevol cas, nos interessa que es vegi Avinença en un sentit instrumental: no nos interessa la custòdia si no té una finalitat dirigida a la conservació del territori. La custòdia és un instrument més. Som conscients del risc que això suposa, perquè no volem que la custòdia es converteixi en un fi. La custòdia ha de ser un mitjà.

Ja veig que ho teniu clar. Però, per què creieu que la custòdia és un bon instrument per a la gestió i conservació de la natura al País valencià? Per què heu apostat per la custòdia?

Bàsicament, per la capacitat de mobilització social que té i perquè ens permet sensibilitzar a certs grups socials que no havien pensat en la conservació. Això és possible perquè la custòdia va més enllà de la conservació més formalista, més científista, més tècnica, i permet la interacció social a través de metodologies de participació, de diàleg o de concertació...

Tot això fa de la custòdia un bon instrument de conservació...

El País Valencià necessita ara mateix estructuració social i aliances estratègiques entre molts sectors relacionats amb la conservació: ens aniria bé sentar-nos tots en una mateixa taula i buscar els punts de contacte per superar els punts de conflicte, en alguns casos reals i en altres ficticis, que el que estan fent és afavorint la destrucció del territori. I això és una cosa que no podem permetre-ho.

O siga, que la conservació s'ha d'obrir a noves maneres de fer.

La conservació de la natura en el País Valencià ha estat tradicionalment en mans de l'administració o bé dels grups

Camp d'oliveres.
Foto: Carme Orenga

ecologistes, dels quals jo també procedeix. No hi ha una sensibilitat social vers la conservació al País Valencià. És molt minoritària i quasi sempre està focalitzada en elements descontextualitzats del territori, en espècies concretes o en elements molt simbòlics. Al País Valencià parlar de conservació d'hàbitats, d'ecosistemes, de paisatge, és una cosa recent, fins i tot, entre els tècnics que treballem en aquests temes.

Explica'ns un cas emblemàtic d'acord de custòdia al País Valencià.

El cas de la Marjal d'Almenara podria ser un bon exemple: Acció Ecologista Agró es va plantejar anar més enllà de l'estratègia habitual de funcionament dels grups ecologistes, és a dir, la feina de denúncia o d'oposició. Va decidir començar a gestionar espais naturals a través d'acords de custòdia, inicialment amb ajuntaments i després amb propietaris privats. En estos moments, està fent una gestió directa i activa d'una zona humida d'un valor excepcional. A més, des del meu punt de vista, amb el valor afegit que no ha hagut de sacrificar la puresa o la legitimitat ecologista, perquè es pot compatibilitzar una acció de denúncia amb una acció activa de

gestió del territori.

Altres exemples?

Hi ha exemples de gestió privada de finques amb criteris conservacionistes, des de les finques que gestiona la Fundació Bancaixa al Barranc dels Horts, a les finques que gestiona la Fundació Enrique Montoliu a les zones de l'interior de Castelló.

Ens trobem en un bon moment per impulsar la custòdia al País Valencià?

Tenim l'oportunitat d'aprofitar la sensibilitat social conservacionista que està apareixent en determinades comarques i introduir la custòdia com a metodologia que participe en la resolució de conflictes. D'altra banda, cal aprofitar també els instruments legals existents, com el fons d'equitat interterritorial o els programes i projectes de sostenibilitat de la Llei d'ordenació del territori, que impliquen un fons important de recursos econòmics per a fer conservació del territori i del paisatge. Però si no es fa a través de la custòdia, es farà a través d'assistències tècniques o de contractes públics, o com sigui. El territori no estarà esperant als que fem custòdia per veure

Riu Millars.
Foto: Patricia Villegas

si es conserva o no.

O siga, que Avinença entén la custòdia com una eina de conservació, però també és conscient que hi ha moltes altres maneres de conservar.

Evidentment! A mi no m'interessa que un grup em vinga a una xerrada per dir-me: "oh, la custòdia, què magnífica que és! anem a fer custòdia!". El que han d'entendre és que la custòdia potser és adient per al seu cas concret, però potser no. Si volen protegir l'àliga perdiguera o recuperar les parets de pedra seca, el que primer s'han de plantejar és què poden fer: presentar denúncies, demanar un LIFE, fer voluntariat ambiental... La custòdia és un instrument més, no s'ha de fer custòdia perquè està de moda! En este sentit, les estratègies de conservació, que des del meu punt de vista s'han de definir des de l'administració, que és l'ens que està legitimat per fer-ho, han d'anar sempre per davant dels instruments. Tenint això present, la missió d'Avinença és exigir a l'administració que estableixi les línies estratègiques per a la conservació natural, del paisatge, del patrimoni cultural o del que corresponga i, en tot cas, podem contribuir com un sector social interessat

en esta conservació sempre dins de les estratègies que defineixen. I tampoc diem res de nou: l'Estratègia de conservació de la biodiversitat ja parla explícitament de la custòdia del territori a escala estatal com un instrument.

Ara que parlem de l'administració, Avinença ha rebut algun tipus de suport de la Conselleria de Territori i Habitatge?

No hem rebut el suport de la Conselleria de Territori i Habitatge. Però, de fet, tampoc l'hem buscat. La Conselleria veu Avinença amb curiositat. De vegades, amb massa i tot! Però, evidentment, haurà de vincular-se en un futur, i tenir un paper molt important. Tot i això, ara nos estímem més obrir un període de reflexió. Ens preocupa el fet que es puguin produir desequilibris molt grans a l'interior d'Avinença, ja que tenim entitats molt petites amb poca capacitat operativa i no volem que, en esta primera fase, entren grans ens com la Conselleria de Territori i Habitatge sense que haguem definit bé quin ha de ser el seu paper. Entre altres coses, perquè també necessitem reflexionar sobre quina ha de ser la funció de la custòdia en l'estratègia general de conservació del territori al País Valencià. ■

món mediterrani

La vida després del foc: evolució de l'incendi d'Eslida a l'any 2003

Guillem Segura
Enginyer de Forests

De tots és conegut que quan un incendi arrasa una determinada zona, aquest devasta la vegetació allí existent, arrasant tot allò que troba al seu pas. Però realment, sabem com el foc afecta a un ecosistema, i com aquest reacciona quan és cremat?. Doncs bé, a continuació s'exposa la situació que un incendi produeix a la flora, a la fauna i a la societat i la seva evolució durant els tres anys següents.

L'incendi es va produir el dia 31 de gener del 2003, amb dos focus diferents però produïts de la mateixa forma: la caiguda de un arbre sobre la línia elèctrica causada pel fort vent. Degut a les condicions meteorològiques es va afavorir molt l'ignició del combustible vegetal. Es donava un dia amb fort vent i sec, encara que les temperatures eren prou baixes (properes als 0°C). L'incendi va estar cremant durant quasi tres dies, per la dificultat d'accés a la zona del incendi i les condicions anteriorment mencionades.

Per descriure l'incendi i la seva evolució s'escolliren quatre zones diferenciades per tal de veure les possibles diferències en la resposta a l'incendi. Primerament, la zona d'inici que es una zona calcària de màquia i pi blanc, després d'aquesta zona apareixen dues zones diferenciades de sureres, una bastant castigada per l'incendi i altra menys. I finalment, també hem diferenciat unes zones de pinastre (*Pinus pinaster*).

L'inici de l'incendi es va produir en una zona de matoll acompanyada de zones de regeneració de pi d'uns 15-20 anys nascuts posteriorment a l'últim incendi, i també de peus adults de pi blanc. S'inicià en primer lloc un foc de matoll que va anar cremant per baix dels pins adults fins arribar a zones amb presència de regeneració on l'altura de la flama es feu mes alta i passa a foc de copes, cremant els arbres mes alts. Actualment en aquesta zona la regeneració de la màquia va ser bastant notable ja que la majoria

Imatges 1 i 2. Zona calcària de pi i màquia a febrer del 2003 i a febrer del 2006

de les espècies son rebrotadores o es regeneren de llavor fàcilment. En canvi al tractar-se d'un foc produït a l'hivern la regeneració de pi va ser escassa donada la natural adaptació als incendis d'estiu. Per tant la situació actual, com es pot veure a les fotografies següents d'aquesta zona es una presència de nombrosos pins bastant alts i d'un matollar amb algunes carrasques que rebrotaren posteriorment a l'incendi. (Imatge 1 i 2)

A uns centenars de metres del punt d'inici l'ecosistema era completament diferent, un bosc de sureres. Aquest bosc de sureres va ser cremat de diferents maneres degut al tipus d'ecosistema i a la direcció del vent que podia afavorir un foc de copes o un foc de sotabosc. On el foc només afecta a les espècies arbustives i herbàcies, les sureres no es van veure pràcticament afectades, ja que no es va cremar ni les copes ni la capa de suro externa, no donant-se pràcticament pèrdues en l'aprofitament del suro. Per altra banda les sureres joves si que van ser cremades, però actualment s'ha observat que algunes en tres anys han arribat a fer dos metres d'altura.

Aquí hi apareixen espècies d'interès com el *Cytisus villosus* o el marfull (*Viburnum tinus*) que per la capacitat de rebrot

actualment es troben en bones condicions. Les altres espècies presents al sotabosc han arribat a regenerar donant-se actualment una situació quasi similar a la existent abans del pas del foc. Quant al sol és interessant dir que, a més a més que no ha quedat la totalitat al descobert (sent un perill per els efectes de la pluja), va quedar una quantitat de matèria orgànica important, major que en altres zones. D'aquesta manera hi va a haver una quantitat de llavors important en el sol i un menor perill d'erosió.

D'altra banda, la situació en algunes zones no va ser la mateixa. En aquestes el vent i la situació del bosc van afavorir que aquest es vera afectat per un foc de copes, quedant peus de sureres que ja arribaven a 4 o 5 metres d'altura amb la totalitat de l'escorça cremada y sense fullatge. Tot el estrat arbustiu i herbaci va quedar completament calcinat i els pins existents, de gran altura, no es van arribar a cremar en la seva totalitat, sinó que majoritàriament van perdre part de les acícules a causa del calor.

El sòl, que bastant arenós i pedregós junt amb les grans pendents, es trobava en gran perill d'erosió ja que la matèria orgànica pràcticament va desaparèixer, i també es va quedar desprotegit de les

Imatges 3 i 4. Sureda calcinada per l'incendi i situació actual

inclemències de la meteorologia. Tot açò podria haver dificultat la regeneració de les espècies presents anteriorment, però, l'observació d'aquesta en el temps indica que la majoria d'espècies no han tingut problemes de regeneració, existint actualment en gran nombre espècies tant rebrotadores com nascudes de llavor. En canvi, encara que ni hi ha problemes de regeneració, es troben amb major abundància espècies de jares (*Cistus sp.*) i argelagues (*Ulex parviflorus*).

Començant per el estrat arbori, sureres i algun pi, dir que les primeres han refet quasi completament la copa i que les que han tingut que rebrotar de soca han crescut fins 2 o 3 metres. En canvi algun pi que pareixia que va sobreviure, ha mort posteriorment per la calor produïda a l'incendi. Les que espècies formen part generalment de l'estrat arbustiu actualment tenen una altura que pot superar el metre en el cas de rebrotadores i mig metre en les no rebrotadores. Respecte al sòl, dir que, actualment s'observa que està cobert en gran part i que l'erosió actual no es un problema. (Imatges 3 i 4)

Si ens fixem en les zones de pinar sobre terreny silici (*Pinus pinaster*) que es troben en les zones més altes de l'incendi,

les quals ja es van veure prou afectades en l'incendi de 1981, veiem com depenent de la densitat i altura d'aquestos es van veure més o menys afectats. Després de l'incendi en algunes zones el pi va desaparèixer per complet i la vegada tot el estrat arbustiu compost per estepes (*Cistus populifolius*), bruc (*Erica arborea*) i argelagues (*Ulex parviflorus*).

Passat el temps, hom pot comprovar que l'únic que ha regenerat son les espècies arbustives ja que el pi no ha conseguit regenerar al haver poca quantitat de pinyes i al haver-se produït l'incendi al hivern. Aquells pins que eren prou alts i no es van veure molt afectats encara podran regenerar la part aèria, gràcies a que han perdurat gemmes apicals.

En aquesta zona el perill d'erosió actualment pareix ser mes alt per la falta de cobertura, la pendent i el tipus de sòl, com es pot comprovar a les següents fotografies. (Imatges 5 i 6)

En resum, dir que, aquest incendi, que es va produir a l'hivern i que va afectar a diferents ecosistemes de la serra, va donar lloc a situacions post incendi molt diverses ja que hi ha ecosistemes menys adaptats als incendis produïts a l'hivern i

Imatges 5 i 6. Zona de pinar cremat a febrer de 2003 i a febrer de 2006

“Sabem com el foc afecta a un ecosistema,
i com aquest reacciona quan és cremat?”

ecosistemes que no presenten cap problema a l'hora de regenerar.

En general, pel que hem observat, els ecosistemes de pinar tant sobre calcari com sobre silici presenten una regeneració escassa de pins, sent les espècies predominants les arbustives rebrotadores i pioneres de llavor. Açò es degut a que els pins, ja que no tenen capacitat de rebrot, presenten una adaptació natural als incendis d'estiu dispersant gran quantitat de llavor.

D'altra banda, per les seves característiques i la natural adaptació de la surera al foc, trobem que als ecosistemes de suredes la regeneració de l'estrat arbori i de l'estrat arbustiu ha estat molt bona encara que allí on el foc va castigar més a les sureres les pèrdues de producció van ser majors. Amb tot, podem concloure que un ecosistema on

les sureres són presents sempre tindrà una millor resposta als incendis: la regeneració de la majoria dels arbres i arbustos presents a l'ecosistema abans de l'incendi es produirà en pocs anys i es recuperaran els beneficis que comporten per a l'erosió, la fauna i el paisatge, entre d'altres.

El patrimonio histórico de los caminos y el senderismo.

Treinta años del senderismo
en la Comunidad Valenciana

Rafael Cebrián Gimeno

Centre Excursionista de València

Los caminos son la respuesta a las actividades humanas, en las comunicaciones, las relaciones comerciales, afectivas y del trabajo, caminos de la paz y de la guerra, de tareas y oficios que han generado vías específicas de variada tipología, a los campos, a las minas, a las neveras, a las masías, a los bosques... Los hay, también, inspirados por las creencias religiosas, místicos caminos de rogativas y peregrinaciones a santuarios y ermitas. El pastoreo ha creado su propia red. La extensa malla de los caminos, tejida durante milenios por las sociedades preindustriales en la diversidad de sus actuaciones, articula los territorios y el intercambio humano, cultural y económico. Su estudio desvela claves en la interpretación de los paisajes antropizados, identificando los espacios productivos y las estrategias seguidas por las sociedades

arcaicas en la ocupación del territorio y la explotación de los recursos naturales. Los caminos no deben ser contemplados como hechos aislados, donde pierden identidad, sino integrados en el contexto social y económico que les dio vida. Como consecuencia, las construcciones a lo largo de su trazado, puentes, cabañas, fuentes...tradiciones orales y escritas, indisociables de su ámbito y función, configuran en su unidad de elementos el amplio concepto patrimonial de **paisaje cultural**. Para los excursionistas los caminos no son solamente el necesario soporte que orienta y facilita el paso por las montañas y a sus recónditos parajes, significan, también, la directa comunicación con la realidad del hombre y la tierra en las sociedades tradicionales y su estricta dependencia a los ciclos naturales. Ante un relieve no siempre favorable, a veces de

Ares del Maestre
Foto: Rafael Cebrián

extrema dureza y al límite de la supervivencia, el reto de los caminos se materializa en asombrosos trazados para llevar rutas imposibles por la fragosidad de los montes. La emotiva identificación de los caminos tradicionales con los paisajes que admiramos, es parte consustancial del ideario excursionista y el componente estético añadido por la creatividad del hombre en su ancestral relación con el medio físico. Como legado cultural de un modelo de vida extinguido, adquieren la consideración **patrimonial**, de bien cívico a conservar, como señas de identidad y parte de nosotros mismos.

Caminos de herradura y sendas

La Comunidad Valenciana es, por las características de su relieve y altura media, un territorio de montaña. La extensión y complejidad de su orografía nos aleja de una Valencia llana y huertana, real pero no totalizadora y que sin embargo se ha impuesto de manera artificial y tópica sobre un país difícil, donde la pluralidad de paisajes proclama la diversidad como distintivo. Poblar las montañas y explotar sus recursos naturales ha forjado nuestra historia, desde los errantes grupos de cazadores de la Prehistoria hasta hace

tan sólo unas cuantas décadas en las que se cierra definitivamente el ciclo productivo y cultural de las sociedades tradicionales.

La dureza del medio, la desigual y reducida pluviosidad y el déficit de suelos fértiles, han marcado la precariedad productiva agraria con la frecuente pesadumbre de la supervivencia. El colosal trabajo de las sociedades arcaicas en la transformación del medio en espacios productivos, tiene en los caminos de montaña una de sus más genuinas manifestaciones, bellos caminos en la soledad de una atormentada orografía, contruidos con las manos, sin más medios que la fuerza del hombre y la piedra como materia prima, la piedra constitutiva mayoritariamente de la geoestructura de la montaña mediterránea. Los caminos de herradura, diseñados en su ancho y pendiente para el paso de caballerías, de montura o de carga, respondían a un relieve imposible para los carros. Empedrados y protegidos, constituían la médula de las comunicaciones y, dentro de su diversificada red, tenían especial relevancia por su hondo significado humano, los caminos vecinales, los que unían las poblaciones entre sí. Las sendas, ramificadas en

Les Jovades. Foto: Rafael Cebrián

incontables destinos del trabajo en los montes, por su estrechez y precariedad, solamente permitían el paso del hombre a pie.

Caminos ganaderos

El pastoreo ha diseñado su propia red de caminos para la conducción de los rebaños, contrapuestos a los que ha creado la agricultura. Una extensa red que en España tendió varios miles de kilómetros. El Antiguo Reino, participó en las economías ganaderas, como actividad prioritaria o complementaria de la agricultura. La trashumancia tenía sus rutas por nuestras montañas que proporcionaban pastos a la ganadería autóctona y foránea, acogiendo la invernada de los rebaños de tierras limítrofes. Desde la Baja Edad Media hasta los siglos XV y XVI, el auge ganadero se afianzó como un fuerte pilar de la riqueza valenciana, especialmente en las comarcas septentrionales, históricamente destinadas en su mayoría a la ganadería intensiva, tal como El Maestrazgo. El posterior declive pecuario dio paso a una mayor actividad agrícola, de espectacular expansión desde el siglo XVIII hasta principios del siglo XX, cuando el crecimiento demográfico que duplicó la población valenciana, urgió

la roturación de nuevas áreas de cultivo en las montañas, penurias y desequilibrios creadores de un paisaje agropecuario que tiene como distintivo **la masía**, el vasto **abancala-miento** de ladera y los **caminos a su servicio**.

El mundo pastoril, desde el Neolítico, ha generado una cultura propia, mitos y creencias y depositado en las montañas el legado material de una forma de vida, en las construcciones de piedra seca, recintos, cabañas, corrales, abrevaderos...e interminables muretes de piedra flanqueando los largos caminos para la conducción de los rebaños, **azagadores, pasos, lligallos...** según nuestra propia nomenclatura, para su distinta tipología. De este mundo olvidado, semilla en su solitaria existencia de historias y leyendas, se conservan en las comarcas nor-occidentales castellonenses, elocuentes paisajes pastoriles y la raigambre social de romerías, festividades y ferias que formaban parte de la economía y esoterismo de los ciclos ganaderos, rituales, algunos de ellos, de difusa memoria pagana. Se ha relacionado muchas vías pecuarias con las rutas y migraciones de las piaras salvajes, continuadas por el hombre en la conducción de sus rebaños domesticados.

Portell de l'Infern. Foto: Rafael Cebrián

Las calzadas

La expansión colonizadora romana vertebró el imperio con la colosal red de las calzadas, primeras vías construidas con arreglo a principios de ingeniería, con estudio de pendiente, firmes empedrados, obras de apoyo, señalización... Constituían el soporte logístico del poderoso aparato administrativo y militar romano. En nuestra tierra utilizaron para su realización los caminos iberos, articulando y controlando al paso de sus legiones, los territorios latinizados, raíz de posteriores poblamientos. Las calzadas romanas fueron operativas durante siglos en las comunicaciones peninsulares. Las invasiones árabes siguieron estas calzadas, como así mismo los ejércitos de la Corona de Aragón en su conquista. Del largo periodo cultural islámico, contamos, entre otros testimonios de la memoria toponímica, con el nombre de **Albalat, el camino**.

Los caminos del agua

Los cursos de agua son los ejes vitales de la compartimentación territorial, el agua como creadora de vida, para usos domésticos, en la agricultura y como fuerza motriz. Las primitivas culturas de cazadores seguían el curso

inconfundible de los ríos y barrancos en pos de los rebaños salvajes. Nuestra historia ha estado unida a la del agua y a su aprovechamiento, como pueblo de agricultores que hemos sido. De este diálogo secular, quedan admirables testimonios de la milenaria cultura y tecnología del agua, las acequias y canales, verdaderos senderos de agua, los azudes, las albercas...ingenios movidos por su corriente, como las norias y las senias, los molinos, los batanes, los martinetes...una abultada nómina, en fin, de estrategias en la gestión del agua, de un bien escaso y sabiamente administrado en la montaña mediterránea.

Nuestros ríos no han sido navegables. Los más importantes, muy pocos, solamente en su curso bajo, en los llanos litorales y solamente por embarcaciones de escaso calado. Sin embargo, se utilizaron para el transporte de madera: por el Turia y el Júcar, bajaban los troncos provenientes de los bosques del interior montañoso y de Cuenca. Un legendario y arriesgado oficio nació de esta primitiva conducción: **los gancheros**, los trabajadores del río, especialistas que guiaban las maderadas por la fluida cinta fluvial, siguiendo las riberas por caminos abiertos por su paso.

Serra Gelada. Foto: Rafael Cebrián

Los caminos como bien patrimonial y el senderismo

Desde la antigüedad los caminos se han superpuesto unos a otros, cada época o etapa cultural ha creado nuevas vías, atendiendo a sus necesidades sociales, económicas y estratégicas. La red general sigue siendo un legado histórico patrimonial de gran magnitud, en el que se han solapado las distintas aportaciones socio culturales y técnicas. Y, así, en gran parte de la moderna red de comunicaciones, subyace la huella inmemorial de su origen.

Con el ferrocarril y el automóvil, la gran revolución de las comunicaciones, la vieja trama de los históricos caminos del medio rural ha quedado obsoleta, transformando el concepto de desplazamiento con el imperativo introducido de la velocidad como objetivo. La milenaria red de caminos de la montaña, arterias vitales de la historia, donde fluía la intensa actividad de las sociedades tradicionales hoy extinguidas, yace abandonada y en trance de desaparecer, una vez que, inactiva, sufre los efectos de la erosión, el matorral invasor, la falta de cuidados y, lo que es peor, la grosera sustitución por pistas de uso motorizado, en su mayoría totalmente injustificadas.

Esta inmensa encrucijada de diversos

caminos es la base del **excursionismo y del senderismo**, la forma más directa y menos lesiva de acceder al medio natural. **El senderismo**, supone en su utilización de las rutas balizadas, un espectacular movimiento cívico entre las actividades de aire libre, de valoración de los caminos y su entorno medioambiental y humano cultural, la más respetuosa aproximación a los ciudadanos del patrimonio rural y, por su propia razón de ser, **el dinámico impulsor, en constante acción**, en la recuperación del ingente legado de los caminos. Gracias al **Senderismo**, miles de kilómetros de caminos en toda Europa, se han rescatado de su irremisible pérdida. Su utilización por el excursionismo/senderismo, los consolida, afianza y mantiene. El senderismo responsable abre una perspectiva excepcional, que ya ha dado sus frutos, para rescatar del olvido al patrimonio rural.

Bajo el punto de vista práctico, el **Senderismo** contribuye a la cooperación y al desarrollo de las áreas deprimidas de montaña, como auxiliar de la esperanzadora alternativa económica del turismo verde. Como moderador de otras intervenciones, apoya un auténtico desarrollo sostenible ya que, sus adecuaciones son las menos

Torre Cabriel. Foto: Rafael Cebrián

agresivas, a condición de respetar su fácil y lógica normativa: Ninguna de las actuaciones de puesta a punto senderista, si es responsable, tiene carácter irreversible.

El GR-7 y los treinta años del senderismo valenciano

En el año 1976, hace ahora **30 años**, en el encuentro en el *Tossal dels Tres Reis* con el senderismo catalán, el **Centro Excursionista de Valencia** asumía el compromiso de continuar por las tierras valencianas la gran ruta europea que Catalunya había recibido de Francia en 1971 y que, iniciando el senderismo nacional, había llevado hasta el extremo meridional de sus límites con la Comunidad Valenciana. Un proyecto diseñado y avalado por esta sociedad, decana en el excursionismo valenciano, dirigió la ruta de norte a sur junto a otras entidades excursionistas, siguiendo la orla montañosa interior, representativa del paisaje y el relieve más encrespado de nuestra Comunidad, las sierras de nuestro excursionismo clásico. Esta arteria pionera, tendida como espina dorsal siguiendo la peculiar disposición alargada de las tierras valencianas, suponía un eje y matriz de un futuro senderismo. El GR-7 fue un proyecto

elaborado por montañeros, tal como ocurrió en el resto de España con la red inicial. El senderismo, todavía no existía como actividad individualizada y solamente en fase embrionaria.

El vértice del *Tossal dels Tres Reis* es el hito geográfico que sitúa, sobre la compleja orografía de la Tinença de Benifassà, la convergencia de las divisiones administrativas de la Comunidad Valenciana, Aragón y Catalunya, donde, según la leyenda tres reyes se reunieron, departieron y sellaron sus pactos y comieron en buena armonía, sin que en ningún momento, cada uno de ellos, abandonara su territorio. Leyenda o realidad, el topónimo que ha fijado en la memoria colectiva tan singular encuentro, es todo un símbolo de hermanada aproximación entre tres históricas comunidades. En el año 2000, la celebración del **Euro Rando**, el recorrido por relevos del **GR-7 (E.4)**, según la nomenclatura europea), desde Tarifa hasta Estrasburgo, tuvo en esta emblemática montaña el acto de entrega del bastón testigo a Catalunya que para los valencianos fue, además, conmemorativo de los 25 años de nuestro senderismo.

«La incidencia sobre la pureza de nuestros paisajes
y la constante amenaza de su destrucción
por la torpeza política y la voracidad especulativa
del todo vale, es la sombra
sobre las luces de los bienes logrados»

Aunque cualquier momento es bueno para una reflexión, las celebraciones inducen a un sentimiento de un antes y un después, como una hoja pasada de la historia y el principio de otra. Individual y socialmente, estos treinta años, abre múltiples reflexiones e interrogantes. No hay duda que se ha logrado notables avances, se han recuperado y marcado muchos kilómetros de senderos, la concienciación cívica ha mejorado, gracias a la didáctica de sociedades e individuos que han creído en el proyecto y transmitido sus enseñanzas. La Administración que ignoraba la trascendencia del proceso, al fin se ha implicado en cierta medida. Pese a todo, los logros obtenidos, no parece que sean los que en justicia debiéramos haber alcanzado: La disponibilidad senderista operativa está muy por debajo de una triunfalista nómina homologada y carente de mantenimiento. La agresión al medio alcanza niveles insoportables; la masificación senderista y la concepción de la naturaleza como un interesado fin de explotación, introduce hábitos deformados inducidos por una sociedad que estimula el consumismo como sistema. La incidencia sobre la pureza de nuestros paisajes y la constante

amenaza de su destrucción por la torpeza política y la voracidad especulativa *del todo vale*, es la sombra sobre las luces de los bienes logrados. Ante esta situación de nada sirve el desánimo, la sociedad civil debe rearmarse culturalmente, modificar hábitos de comportamiento y tener conciencia de su propia fuerza, interiorizando que ha de suplir con sus iniciativas y acciones la dejación de los políticos por los temas medio-ambientales. También ahora, como 30 años atrás, el futuro está por hacer y hay que construirlo entre todos: sin bajar la guardia. Un viejo proverbio inglés dice que *donde hay una voluntad, hay un camino*: una imagen que, en sentido real y figurado, viene al caso para aquellos que quieren seguir viviendo la esperanza, el sueño y la magia de los caminos.

Fantasmes sobre el territori

Josep Vidal Otero

Compromís pel Territori

Des de fa relativament poc de temps, un fenomen creixent amenaça amb transformar el País Valencià, fins fer-lo desconegut per als seus propis habitants. Urbanitzacions fora mida, dotzenes de camps de golf en una terra en perill de desertització, complexos d'oci...van ocupant milers d'hectàrees de costa, terres en plena producció, muntanyes i valls plenes de vida natural. Un munt d'infraestructures (carreteres, autovies, canalitzacions) molt sovint excessives o innecessàries, s'hi sumen, produint, en conjunt, un dany irreparable al medi natural, al paisatge i al patrimoni cultural, molts elements del qual han segut destruïts, ocupats o amagats.

Actualment hi ha en projecte a tot el País un centenar de camps de golf, i 150.000 habitatges en noves urbanitzacions. Més de 80 milions de metres quadrats esperen

ser urbanitzats, d'ells 55 reclassificatoris de sòl no urbanitzable a urbanitzable.

Cada projecte urbanístic obri una profunda esquerda social, enfrontant veïns i familiars a causa d'interessos estranys i desconeguts fins ara. La implantació sobtada de grans infraestructures, o de nous nuclis al costat dels municipis amb arquitectures de nova planta, l'aparició de centenars o milers de nous habitants que ja no poden integrar-se, amenacen de trencar els lligams socials anteriors i la cultura pròpia, sense que això signifiqui necessàriament l'aparició d'una nova sociabilitat. Les expectatives de fàcils beneficis que tota aquesta dinàmica genera, obri una nova i dura competència d'uns sobre altres -petites constructores locals, propietaris de terrenys agrupats en promotores- abandonant indústria i agricultura en

«La implantació sobtada de grans infraestructures
i l'aparició de nous habitants,
amenacen de trencar els lligams socials anteriors
i la cultura pròpia»

favor d'enlluernadores possibilitats especulatives. En graus extrems, un clima de violència social es deixa sentir de forma alarmant a determinats llocs, com ara al sud del País, a càrrec de bandes mafioses lligades al procés especulatiu.

Les responsabilitats de l'Administració

La Generalitat valenciana ha de garantir el dret a l'habitatge amb polítiques de protecció oficial i d'altres. L'IVVSA (Institut Valencià de l'Habitatge) és l'organisme públic que, presidit pel conseller Blasco, n'està encarregat, però les seues decisions estan determinades per la important participació d'empreses privades en ell. Resultat: projectes faraònics que ocuparan milions de metres quadrats, com ara el "Manhattan" de Cullera, el Nou Mil·leni de Catarroja, Nou Manises, i d'altres, absolutament desvinculats dels pobles que els aproven en els seus ajuntaments. La mateixa Sindicatura de Comptes de la Generalitat, en el seu Informe de 2005, criticà les irregularitats en la creació de les empreses mixtes que formen part de l'IVVSA, conclouent que l'Institut "menysprea sistemàticament la legalitat", crítica que ve a confirmar la tesi de l'esquerra de què aquestes empreses són il·legals. L'Administració autonòmica ha d'elaborar

els Plans d'Acció Territorial, que pretenen ordenar grans extensions de territori. Però utilitza aquest instrument en la mateixa direcció: el recentment aprovat PAT del Litoral, que suposa l'aplicació del mateix model urbanístic a tota una extensió de costa que, com el cas de la franja entre València i Sagunt, constitueix en conjunt un dels pocs grans espais seminaturals que encara resten relativament lliures d'aquesta pressió.

L'Administració autonòmica té competències que afecten grans projectes d'infraestructura: xarxa pròpia de comunicacions, plans eòlics, energètics, de residus, diversament contestats arreu del País. Menció especial mereix la qüestió de la contaminació per aigües residuals no tractades: es preveu que els nous PAI en tràmit generaran almenys 80.000 m³/dia d'aigües residuals, sent que les actuals depuradores ja són insuficients. Pel que fa a l'aigua potable i de rec (camps de golf, piscines privades...) no hi ha una previsió de les disponibilitats, front a unes necessitats que podrien superar els 80.000 m³/dia per a eixos nous PAI.

Finalment, i això és el més important, l'Administració autonòmica, a través de

València.
Fons Compromís pel Territori

la Conselleria de Territori i Habitatge és la responsable d'aprovar definitivament els projectes urbanístics aprovats de forma provisional pels ajuntaments. Aquests, al seu torn, són el punt clau on s'inicien els projectes i s'aproven provisionalment, molt sovint sense tenir la documentació necessària. La facilitat dels Ajuntaments per a eixe primer pas s'explica en part pels ingressos que els projectes aprovats els reporten: ingressos fantasmals, perquè les noves urbanitzacions de seguida comporten inabordables despeses en serveis i infraestructures a càrrec del municipi.

De la LRAU a la LUV

Però el punt clau del desenvolupament urbanístic és, en realitat, les lleis que el sustenten, i en això la competència autonòmica és plena: la Llei Reguladora de l'Activitat Urbanística (LRAU), la Llei de Sòl no Urbanitzable, la Llei d'Ordenació del Territori, i, finalment, la Llei Urbanística Valenciana (LUV) que, aprovada a finals del passat any 2005, ve a substituir la primera. Farem un breu repàs de l'evolució de les dues lleis urbanístiques (LRAU i LUV) en tant que són un clar exponent de les dinàmiques especulativo-destructives que al darrere d'elles es mouen.

Històricament, la pressió edificatòria s'enceta a partir del model del Benidorm franquista dels anys 50, clarament destinat al turisme, cada vegada més massiu, que havia de finançar –junt amb les exportacions i les divises del emigrants- l'eixida de l'economia autàrquica i depauperada de la postguerra.

Als anys 80-90, aquesta pressió edificatòria ja topetava massa amb grans dificultats provinents de legislacions proteccionistes dels propietaris del sòl. Calia una legislació que alliberara aquest sòl al mercat, amb l'objectiu clar de produir massivament la mercaderia-habitatge. La LRAU, aprovada el 1994 per la Generalitat socialista, és la resposta a aquesta necessitat del mercat. Clar, no ho diu així: argumenta la necessitat social d'urbanitzar racionalment, i no sols edificar maldestrament, com s'havia fet fins aleshores, i conceptua l'urbanisme com una activitat social, que l'Administració ha de regular. Però, a l'hora de concretar els mecanismes necessaris per a fer-ho, la LRAU, tractant els propietaris del sòl com si foren terratinents insolidaris i rebels (en un país minifundista com el nostre!) i la producció d'habitatges com un bé social per si

Serra d'Irta. Foto: Centre Excursionista de Castelló

mateix, crea la figura encarregada de dur a terme l'operació: l'agent urbanitzador. Aquest és considerat a la LRAU com un agent social, una espècie de concessionari de l'Administració, al qual li és atorgada l'activitat urbanitzadora. Ara bé, la mateixa LRAU, quan concreta la figura de l'agent urbanitzador, és ben clara: "la producció de solars urbanitzats és la labor pròpia de l'urbanitzador...una activitat empresarial que ha de ser retribuïda... també en benefici propi".

La producció, eixa és la clau. En aquest cas, la producció de solars urbanitzats. Vet aquí com, d'un concepte de l'urbanisme com servei, es passa a un concepte mercantilista. De ser considerat una activitat social, passa directament a ser un negoci privat. L'agent urbanitzador, en conseqüència, és dotat d'un considerable poder en un procés en el qual, sense necessitat de comprar ni un solar, pot dur a terme una urbanització que els propietaris dels terrenys pagaran, amb les seues terres o amb diners, podent-se arribar a la reparcel·lació forçosa, i fins i tot a l'expropiació. En tot cas, als propietaris els cabia la possibilitat de constituïr-se en Agrupació d'Interés Urbanístic, i convertir-se en promotors-urbanitzadors, cosa que també ha passat,

de vegades.

Si això preveia la LRAU per als propietaris, no cal imaginar que la resta de la població no té el més mínim protagonisme a la Llei. Sí, contenia l'article 38.1, segons el qual el promotor ha d'arribar a acords amb els ciutadans afectats. Però el cert és que cap d'expedient acredita eixos acords.

Els efectes han estat catastròfics: fort augment del sòl urbanitzat, amb fort augment també del seu preu, i del preu de l'habitatge; distorsió dels planejaments urbanístics buidant-se els centres i expansionant-se les perifèries fins i tot amb l'aparició de nous nuclis urbans disseminats (ara hi ha 250.000 habitatges a la ciutat de València, d'ells 60.000 buits, però hi ha sòl urbanitzat per a altres 60.000); s'han buidat de contingut els plans generals, al poder desenvolupar-se nous projectes urbanístics de forma autònoma dels plans, a través de la figura de l'Homologació Modificativa, una perversa aportació posterior a la LRAU de la mà de la dreta governant; l'impacte paisatgístic i ambiental és enormement negatiu i ja pràcticament irreparable en molts indrets; en fi, tot el procés urbanitzador es desenvolupa enmig de multitud d'infraccions i d'irregularitats per

«Cal plantejar-se si el procés d'urbanització actual
respon a una necessitat social real d'habitatges,
o es tracta d'una mercaderia
amb la qual especular lliurement»

part de promotors i Administració, tantes que el Síndic de Greuges de la Generalitat Valenciana reclamava, en el seu Informe de 2004, una Llei reguladora per tal d'evitar "la situació actual de comissió generalitzada d'infraccions urbanístiques". Cal tenir en compte que, en tota la seua existència, la LRAU ha mancat d'un Reglament que la desenvolupara, manca que ha impedit l'existència d'eixa regulació legal de les infraccions, i també d'altres aspectes de la Llei.

Davant d'aquesta situació, és lògic plantejar-se si el procés urbanitzador actual respon a una real necessitat social d'habitatges, o es tracta de la producció d'una mercaderia amb la qual especular lliurement. Al respecte, cal no oblidar ací el paper que aquest desenvolupament immobiliari ha jugat, i juga, no sols com a inversió dels estalvis familiars i rentat dels diners negres davant l'arribada de l'euro, sinó també dels procedents de les grans operacions delictives a escala global (narcotràfic, tràfic sexual, tràfic d'armes). L'esmentada violència mafiosa que ja és present entre nosaltres n'és la conseqüència.

La resposta ciutadana davant d'aquestos

abusos, malgrat la seua relativament escassa consistència i falta de coordinació fins ara a nivell de tot el territori valencià, ha estat cada vegada més visible en forma de col·lectius, plataformes i associacions que arreu han anat sorgint durant els darrers anys. L'efectivitat d'aquesta resposta en quant a paralització, anul·lació o reconsideració de projectes concrets ha estat minsa en comparació a les expectatives despertades a cada lloc, resultats que tenen molt a veure amb el propi articulat de les lleis, ple de supòsits i excepcions que deixen la porta oberta als interessos del promotor, i també amb la negligència de les administracions. No obstant això, algunes resolucions judicials demostren l'eficàcia de les accions legals recolzades per la ciutadania: l'anul·lació del projecte del Palau de Congressos al mont Benacantil d'Alacant, la declaració com a Bé D'Interés Cultural del Jardí Botànic de València i la corresponent suspensió del projecte d'hotel al seu davant, la retirada del projecte de la central tèrmica a Banyeres-Beneixama, la modificació del projecte de transvasament Xúquer-Vinalopó... Darrerament, el moviment ciutadà Compromís pel Territori està cobrant força mobilitzant col·lectius i plataformes d'arreu el País Valencià en demanda

Manifestació del 3 de juny.
Foto: J. Pasqual Segura

d'alternatives econòmiques, legals i tècniques respectuoses amb el medi natural i consensuades amb la ciutadania, prèvia una moratòria urbanística.

Davant les denúncies presentades, entre d'altres més de 15.000 per la plataforma Abusos Urbanístics No, la Unió Europea destacà una delegació que s'entrevistà in situ amb afectats (fonamentalment petits propietaris) per diversos desenvolupaments urbanístics, i demanà la paralització de tots els plans urbanístics fins l'aprovació d'una nova Llei que corregira els excessos de l'actual. L'Informe Fourtou, aprovat al desembre de l'any passat, instava al canvi de legislació i a la moratòria fins la nova Llei, tot assenyalant les irregularitats observades: reclassificacions de sòl no urbanitzable a urbanitzable i les seues conseqüències medioambientals, abusos sobre la propietat privada i incompliment del principi de lliure concurrència per a les empreses urbanitzadores.

Les pressions europees feren accedir al conseller Blasco al canvi legal, però, d'acord amb els promotors, no aprovà cap moratòria, sinó que, picarescament, avançà de corregudes la discussió de la nova Llei urbanística, amb menys d'una

setmana d'antelació, concretament el 20 de desembre passat, resultant aprovada amb només els vots de la dreta.

La nova Llei Urbanística Valenciana (LUV) no modifica bàsicament la LRAU. És a dir, manté la filosofia de partida d'aquesta: l'objectiu prioritari és la producció d'habitatges. Secundàriament, alguns canvis indiquen la influència de les crítiques europees: algunes mesures de garantia per als propietaris del terreny (com ara un temps d'exposició i al·legacions més llarg) i també per a les empreses que hi puguin concórrer (els anuncis per seleccionar i adjudicar un PAI a una empresa hauran de ser publicats al Diari Oficial de la Unió Europea). Malgrat tot, eixes crítiques s'hi repleguen de forma tan parcial, que la Unió Europea ha manifestat recentment la seua no acceptació de la Llei.

Però, amb la LUV, ni els propietaris dels terrenys, ni molt menys els ciutadans afectats no propietaris, tenen cap garantia decisòria sobre els plans urbanístics. La natura i el patrimoni cultural tenen encara menys garanties que a l'anterior LRAU (aquesta classificava de protecció especial el sòl amb valors culturals o naturals, però amb la LUV s'hi podrà urbanitzar "per

Estació Nord de València
Fons Compromís pel Territori

causa d'interés general", essent l'Administració qui decidirà si aquesta causa existeix). El principi de lliure concurrència queda respectat (publicació de l'anunci al DOUE) cosa fonamental dins dels esquemes neoliberals de la Unió Europea, però és clar que això deixa l'urbanisme en mans de les grans companyies de la construcció. A més, la LUV separa netament constructor i urbanitzador, exigeix a aquest fortes garanties i costosos documents, i impossibilita en la pràctica el que els propietaris puguen optar a urbanitzadors preferents a través de l'anterior figura de l'Agrupació d'Interés Urbanístic. Tot això fa que les petites i mitjanes empreses que havien començat a proliferar fent la competència a les grans, queden definitivament fora del joc urbanístic.

En definitiva, la LUV significa la consolidació d'un llarg procés que comença tímidament en els foscos anys del franquisme i s'obri pas, a través de la legalitat democràtica, amb l'alliberament massiu de sòl per a la hiperproducció d'habitatges-mercaderia com a objectiu primordial, amb uns enormes costos socials, ambientals i culturals.

Fantasmes sobre el territori

Malgrat tot, els interessos econòmics no poden explicar, per si mateixos, el fet que aquesta dinàmica destructiva es sostinga i s'incrementa dia a dia.

Què ens suggereixen, eixos grans projectes de l'IVVSA, urbanitzacions tan grans com els pobles originals i al costat d'aquestos? Un fantasma, una mena de doble sinistre de l'anterior, però d'estructura i configuració totalment diferents, un fantasma que amenaça de superar al poble originari, obligant-lo a adaptar-se a ell: un malson mai imaginat per quasi ningú, però que en algun lloc havia d'estar, aguardant l'ocasió de fer-se realitat. En què ens fan pensar eixos somnis de tants, quan esperen vendre al millor promotor la seua terra o casa, per unes quantitats que pensen els pertoqueu de ple dret? En un fantasma, una il·lusió que, en el moment apareixen de veritat eixos diners, es fa realitat enlluernadora.

Hem de passar, per tant, del món concret i material dels diners i les mercaderies terra i habitatge, al món aparentment irreal dels fantasmes, encara que sembla estrany al context econòmic i legal que fins ara hem exposat. Al cap i a la fi, ja sabem des del denostat Marx que les

Canet d'En Berenguer. Fons
Compromís pel Territori

mercaderies, els seus valors i els diners que els representen, no són més que fantasmes, fetitxes que amaguen l'únic valor que hi subjau, el treball humà.

Són precisament eixos fantasmes i les seues dinàmiques, els qui sostenen l'altra dinàmica, la de l'economia que destrueix a poc a poc la terra i els recursos, a base d'un urbanisme sense control ací, però també a d'altres llocs de l'Estat, i d'altres maneres a diversos indrets del món (deforestació, sobreexplotació pesquera, contaminació industrial...). I el primer fantasma és eixe que acabem d'assenyalar, present en el pensament de tants, sota una formulació que més o menys ve a ser: "jo puc ser ric, tant com ells, i ningú té perquè impedir-m'ho". La terra i la casa seran els primers recursos a posar en circulació per a l'obtenció del benefici. Després, l'intent de ser "com ells" pot continuar-se amb el joc especulatiu, o muntant la pròpia empresa constructora.

Les lleis urbanístiques, amb el seu salt quasi màgic, que ha fet de la terra un valor de canvi, de l'habitatge un actiu financer, i de l'urbanisme un negoci, seran l'instrument ideal per a materialitzar eixe fantasma.

Però, com que és impossible que tothom puga ser ric, el fantasma es materialitza a base d'una competència ferotge, la creació de bosses de pobresa, i l'aparició d'una violència mafiosa mai coneguda abans. I, com a conseqüència inevitable, la destrucció evident del territori, la seua orografia, els seus cursos d'aigua i les espècies animals i vegetals que abans hi vivien lliurement. Evident, però, pel que es veu, incapaç de suscitar l'alarma suficient per aturar-la.

En eixa espècie de ceguesa quasi general per adonar-nos que estem immersos en un procés de destrucció d'allò que és el nostre suport material, la terra, descobrim un altre dels fantasmes que, ben arrelats en tots nosaltres, ens fa sostenir el procés de destrucció, des d'una acomodada passivitat quasi suïcida. Eixe fantasma és el que considera que sempre anem a tindre la terra a la nostra disposició, plena de vida i d'aliment com una mare sempre disposta a nodrir i acovilar als seus fills. El cas és que ni les mares són inesgotables, ni la terra tampoc, però ens comportem com si estigueren fetes d'una essència immortal.

Una versió local d'aquest fantasma és aquella que imagina el territori valencià

com una terra ubèrrima, capaç, no sols d'acollir, alimentar i enriquir als seus fills, sinó als fills de moltes altres terres. L'autosatisfacció acrítica pel turisme massiu, o per la importància que la riquesa generada ací ha tingut en l'economia espanyola (a base de les exportacions, i, més tard, el turisme i la construcció) responen a aquest fantasma, que amaga la realitat de una destrucció territorial no compensada, ni en poder adquisitiu, ni en serveis socials, sanitaris o educatius.

Més locals encara, les fantasies d'autocontemplació escampades entre la població de cada municipi són més importants del que semblen, a l'hora de recolzar els projectes impulsats pels propis ajuntaments: ja no es tracta de si un projecte convé o no, sinó de què el propi poble o ciutat *tinga* un projecte més gran que el de la població veïna.

Totes aquestes fantasmagories col·lectives se sostenen en una de més envergadura, d'abast molt més extens, generalitzada avui dia al comú del pensament humà: el fantasma d'un Amo que no té Llei, la convicció de què aquells que apareixen com els que dominen les dinàmiques econòmiques no tenen límits, i, a més,

no els afecten els límits, les lleis, que sols estan fetes per a la resta. És així que imaginem promotors, constructors, urbanitzadors i immobiliàries com una mena de trama de gran alçada que, en connivència amb els polítics de tots els colors, prenen les determinacions que els convé, sense que hagen de donar comptes a ningú. El pensament comú dóna per fet que aquest col·lectiu no té perquè fer-ho, i que els ciutadans tampoc no tenen, no ja la possibilitat, sinó tan sols el dret de reclamar-los-ho.

La pregunta és: com a ciutadans d'aquest petit racó de la terra, podem mirar de substituir els fantasmes per una reflexió activa i solidària que ens duga a aturar la destrucció?

Godella, 14 maig 2006

Més informació:

www.terracritica.org
www.accioecologista-agro.org
www.ecologistasenaccion.org
www.compromispelterritori.org

Castells, torres i fortificacions de l'Espadà

Carme Orenga

Llicenciada en Geografia i Història

Aquest article és el primer lliurament d'una sèrie d'articles relacionats amb el patrimoni cultural i arquitectònic que podem vore i gaudir a la Serra Espadà. Es va creure convenient començar en les restes de l'arquitectura castrense (castells, torres i fortificacions) per ser el patrimoni dels més antics cronològicament i també dels més "protegit" amb varies lleis que l'emparen.

Origen i formació

La presència musulmana en terres peninsulars comença en l'any 711 davant la derrota de D. Rodrigo en las "Lagunas de la Janda". Una vegada va ser vençut aquest exèrcit van ser pocs els anys que van necessitar els islàmics per conquerir la península i ací en terres valencianes pòster que arribarem cap al 718 degut a que no trobaren cap resistència.

Les terres de Castelló eren vies de pas i llocs en una economia precària, ens trobem entre el domini romà i àrab en un període imprecís, en una economia en regressió, terres abandonades i la poca població refugiada a les muntanyes. En aquest panorama desolador es troben els musulmans i tardaran prou anys per a que la cultura islàmica es manifesta en tot el seu esplendor.

Les primeres obres de tipologia castrense realitzades pels musulmans s'atribueixen a l'època califal (912- 1031), segons diu Joan A. Vicent sobre el castell de Nules (La Vilavella). Hi havien algunes torres de costa que possiblement foren del segle IX, quedant relacionades amb les defenses costeres àrabs per a protegir-les dels atacs normands.

Castell d'Aín. Foto:
Carme Orença

Els Castells i Torres de la Serra Espadà

El nucli muntanyós d'Espadà, és des del punt de vista castrense, el més interessant quant a la seua connexió amb el món musulmà. Va ser sempre una autèntica fortalesa musulmana front al domini senyorial cristià. Però no tota l'obra existent sobre Espadà pot considerar-se musulmana, sinó que també hi ha una aportació cristiana en bona mesura degut al grau de llinatge dels nous propietaris.

Segons Vicente Forcada l'obra castrense d'Espadà la situa en tres vessants: "Tramuntana", "Llevant" i "Migdia" i els castells serien els següents: a la zona de Tramuntana es troben els castells que pertanyien al "Alcaizazgo d'Eslida" i són el d'Eslida, d'Aín, Suera, Palmes, Jinquer i Veo. El més destacat és el d'Eslida amb una torre de l'Homenatge de format triangular i la d'Aín amb una torre cilíndrica i un gran pati d'Armes. En el de Suera s'aprecia per la valuosa estructura del conjunt i el de Veo té un sector de muralla quasi intacte. Fora d'aquest sector es troba el d'Artana que en el seu temps va ser un notable castell, va ser el de major contingut arquitectònic, riquesa i ostentació aportat per les distintes famílies propietàries després de la conquesta.

En la demarcació de "Llevant" tenim els d'Uixó, Castro, Alfandech i Nules. De tots ells el més notable i a la vegada grandios és el d'Uixó per l'obra castrense, en ell encara podem veure les restes del seu "alcàsser", així com aljubs i dependències àrabs de l'època. Li segueix en importància el de Castro, situat en la cresta de la serra i vertader observatori sobre les terres de la Plana.

En la vessant de "Migdia" configurant aquests castells als distintes rius i barrancs que desemboquen en el Palància tindríem a Gaibiel, Matet, Almonacid, Almedijar i Azuébar. El més important històricament i en prestància va ser el de Vall d'Almonacid, amb una torre de l'Homenatge de notable altura (18 metres) i uns murs de quasi un metro d'ample. L'aljub és una gran nau voltejada de 80m² que està restaurat, i cal dir, que tot el recinte emmurallat d'uns 2000 m² es desenvolupa en funció de la torre de l'Homenatge. Queden restes de muralla. En Algímia queden restes de la Torre de l'Alfandiga, de planta quadrada en estat de conservació acceptable.

En Matet la torre de l'Homenatge anomenada el Pilon, circular, un esvelt cos de varies plantes, netament musulmana.

Torre El Pilón de Matet. Foto: Carme Orenga

La construcció d'aquesta torre feta en pedres de riu és molt feble i actualment està restaurada.

El castell d'Almedíjar, que actualment es troba en estat ruïnós, domina perfectament la part central entre els colls d'Eslida i Aín. En aquest castell va acabar la guerra dels moriscs a Espadà en 1525.

Els Castells d'Espadà vessant Millars

En aquestes terres tenim el d'Ayódar, Villamalur i Villahaleva. Aquests castells estaven abans de la conquesta en mans de Çeit-Abuçeit, senyor de tots els enclaus del Millars, que a partir de 1236 va anar donant-los al Bisbe de Sogorb, al Prelat de Sogorb i a l'Arquebisbat de Tarragona. Els del vall d'Ayódar passen a favor del seu fill: Fernando Pérez, nascut de mare cristiana, Maria Fernández. Del d'Ayodar queda en peu la torre de l'Homenatge, encara que la seua estructura és aparentment musulmana, la disposició del seu coronament a base de "corsera" pot ser obra dels senyors cristians darrera de la conquesta.

Elements dels castells

Segons V. Forcada cal considerar tres aspectes distints en els castells:

a) Elements defensius

En els elements defensius tenim les torres castellístiques, les muralles i les fosses. Les torres castellístiques estan relacionades amb el castell i la seua defensa, mentre que l'activitat de les torres pot ser tant activa com passiva; activa perquè pot estar allí la millor defensa i més vigilada, i passiva perquè en determinades ocasions és on es desenvolupa la vida ordinària del castell.

La varietat d'aquestes torres és molta segons la funció bèl·lica i la vida social; de fet, hi ha molts tipus segons ubicació i missió. Així tindriem tres grans tipus de torres: torres auxiliars, albarranes i de l'homenatge.

Les *torres auxiliars* són aquelles que es troben en posició exterior al castell, és a dir, fora de la unitat castrense i la seua finalitat és la vigilància contribuint a la millor observació d'un pas estratègic, també quan defensen la part noble d'una fortalesa o la integritat d'un portal, aleshores s'anomenen torres barbacanes. En la serra entre les torres auxiliars tenim la d'Aín en la defensa del coll d'accés al castell, la de Villamalur que dominava els angles morts de la seua perifèria i la d'Eslida a esquenes del castell.

Castell de Ayódar.
Foto: Rafael Rodríguez Nieto

Les *torres albarranes* són les adossades a la muralla i ocupen llocs privilegiats per la millor defensa d'aquesta, l'estructura pot ser de planta rectangular, quadrada, poligonal, com també les de format mixt quedant rematades a l'exterior mitjançant un cos poligonal o semicilíndric. Especial significació dins de les torres adossades a la muralla són les principals on tenia la residència la guàrdia principal. Mostra d'aquest tipus el tenim en Alcúdia de Veo.

Les *torres Homenatge* són les més significatives. És el lloc de residència del senyor i on es desenvolupa la vida social, política i religiosa. Ocupa un lloc preferent front a l'enemic, convertint-se en l'últim reducte de la fortalesa. Les plantes poden ser molt diferents: triangular en Eslida, circular en Aín, mixta (rectangular, semicircular) en Vall d'Almonacid o poligonal en Suera.

El format tipus de les torres homenatge és de cinc plantes distribuïdes de la següent forma: planta base, soterrani destinat a serveis de cuina, aljub, magatzem, etc. La primera planta era la pròpia del senyor amb un ampli finestral; la segona planta destinada a dormitori dels senyors i familiars; la tercera ocupada per la guàrdia per dormir o estada; i en la

darrera es trobava la vigilància i defensa de la torre. Les torres més significatives són la del castell d'Ayódar -de planta quadrada de 7x7 i un cos prismàtic recte coronat en corsera- i la de Vall d'Almonacid - amb murs de 0,95 m i més de 18 metres d'altura, i un recinte emmurallat al seu voltant de més de 2.000 metres-.

Les muralles són murs alçats amb la finalitat de tancar el castell fent el seu accés més difícil, que s'han anat adaptant al terreny. El moment clau del seu desenvolupament va lligat a l'aparició de l'artilleria. Les muralles tenen tres elements: els basaments, el mur i el coronament.

Les fosses s'integren en els elements defensius dels castells, però estan relacionats en castells situats en les zones planes doncs contribueixen de forma clara i decisiva a la millor defensa, cosa que en zones muntanyoses els desnivells propis del terreny ja constitueixen una fossa natural. Tanmateix en trobem un al castell d'Alcudia de Veo.

b) Elements socials

En el període cristià existeixen diversos

**Castell Vall
d'Almonacid. Foto:
Carme Orenga**

llocs de relació o de convivència en els quals es desenvolupa la vida de la comunitat en tres estaments diferents: el social militar, el social religiós i el social civil. Cadascú tenia els seus hàbitats i espais per reunir-se, encara que a Espadà no s'ha trobat constància de cap castell amb aquestes característiques.

c) Elements auxiliars del castell

Cal distingir els que són propis de tot el recinte com l'aljub, la cuina, els corrals, el dipòsit de llenya, forn de pa, etc. i altres que són purament castrenses com l'hospital, la presó, polvorins, etc. Podem destacar com a aljubs més interessants els d'Artana i Suera.

Actualment en els castells d'Espadà trobem les següents estructures materials:

D'una banda, els recintes exteriors –amb muralles molt degradades de parets que solament s'explica que subsisteixen per la seua mida– i la part més alta on existeixen restes d'alguna torre o cos amb una sèrie de dependències inferiors i on podem observar aljubs destinats a recollir l'aigua dels teulats d'aquestes edificacions. La tècnica empleada és a base de mamposteria i tapial (tècnica que

permet introduir en els seus encofrats materials de diversa qualitat). Encara que eren construccions sòlides també eren molt subtils per causa de la seua tècnica constructiva.

Un poc d'història

Els castells musulmans es van vore deteriorats en els darrers moments de la dominació musulmana per la greu descomposició política, la qual cosa va incidir negativament en molts d'ells, degut a que es van vore privats de la força militar i de les reparacions i manteniment adequat. Però el cop més dur el rebrien de Jaume I i els successors que es van trobar en un territori amb un elevat nombre de fortificacions i en el qual anava a continuar vivint un elevat nombre de la població musulmana. Encara que la política real era la de restaurar alguns castells estratègics, moltes vegades no es va dur endavant. Al llarg dels segles XIII i XIV es va agreujar més la situació per l'esforç econòmic que suposava el seu manteniment.

La majoria dels Castells d'Espadà són d'època musulmana i després de la conquesta van ser abandonats, encara que degut a les diverses sublevacions dels moros, com la de 1248 a l'Espadà, els

castells van ser de gran ajuda per a les tropes de Jaume I. Posteriorment aquests castells han estat utilitzats en nombroses guerres i conteses. Espadà va ser durant molts segles un reducte mudèjar, fins que van ser expulsats en el 1609.

Al voltant de la protecció d'aquest patrimoni

Existeix una sèrie de lleis que protegeixen aquest patrimoni. L'article 1 del Decret de 22 de abril de 1949 sobre Protección de los castillos espanyoles diu: "Todos los castillos de España, cualquiera que sea su estado de ruina, quedan bajo la protección del Estado, que impedirá toda intervención que altere su carácter o pueda provocar su derrumbamiento". Per la seva banda, segons l'article 2 "los Ayuntamientos en cuyo término municipal se conserven estos edificios son responsables de todo daño que pudiera sobrevenirles" Aquesta protecció s'entén a castells, recintes fortificats, muralles, etc., segons figura al Decret 785/1962, de 26 d'abril, de Creación del Patronato Nacional de los Castillos de España. La Llei 16/1985, de 25 de juny, de Patrimonio Histórico Español i la Llei 4/1998, d'11 de juny, de la Generalitat Valenciana, de Patrimoni Cultural Valencià, insisteixen en la protecció

d'aquest tipus de construccions, tot i que la realitat és un altra cosa molt distinta.

Bibliografia

Forcada Martí, V. *Torres y Castillos de la provincia de Castellón*. Castelló de la Plana, Societat Castellonense de Cultura, 1992.

Cebrián Gimeno, R. *Los Castillos de Montaña 1 en la Comunidad Valenciana*. Centre Excursionista de València, 2005.

VVAA. *El Castillo de Almonacid*. Servei de publicacions de la Diputació de Castelló, 2005.

Beut Belenguer, E. *Castillos valencianos*. Valencia, J. Huguet, 1984.

López Elum, P. *Los castillos valencianos en la Edad Media*. Materiales y técnicas constructivas, 2 volúmenes, Valencia, Generalitat Valenciana, 2002.

les activitats a la Serra

Memòria de la Fundació Serra Espadà 2005

Carme Orença

Secretària de la Fundació

Llucià Almodóvar

President de la Fundació

Al llarg de l'any 2005 la Fundació ha anat consolidant tota la tasca que ve realitzant des de fa temps, tant en eixides culturals, itineraris ambientals o publicacions.

Aquest any hem publicat un llibre, lligat a les terres de l'Alt Millars: "Recetario Tradicional del Alto Mijares" de Francesc Xavier Ludeña i Espadà. El contingut d'aquest llibre és una recopilació de receptes de cuina de 22 pobles que formen la comarca de l'Alt Millars, amb un total de 128 pàgines i més de 260 receptes. L'objectiu del llibre ha estat donar a conèixer al públic en general, i als restaurants de la zona en concret, aquest patrimoni cultural. Per finançar aquest llibre es va enviar a tots els restaurants de la comarca i als 22 Ajuntaments una proposta dels continguts del llibre (amb indicacions sobre el format, fotos, extensió, etc.) i es va demanar una aportació a canvi de lliurar-los 10 exemplars. Van respondre set entitats públiques vinculades a la

comarca i dos més d'un altre àmbit territorial. Val a dir, que cap restaurador es va mostrar interessat. Amb tot, el llibre s'ha publicat i ha tingut molt bona acceptació.

També durant aquest any es van resoldre les subvencions de Conselleria de Territori i Habitatge per a la realització de determinades actuacions en espais naturals protegits. Tal com us hem anat informant, des de la Fundació Serra Espadà hem anat sol·licitant aquests ajuts. Malgrat que s'havien resolt, no es van poder dur a terme ja que hi havia un problema de titularitat de finques que ve d'anys enrere, pel que es van tornar a demanar per l'any 2006.

A més del llibre, s'ha publicat el quadern 8 de "Camp de l'Espadar" on es van tractar temes relacionats amb el medi ambient i la cultura de la Serra Espadà. Pel que fa a les activitats d'educació ambiental i a la promoció i estudi dels aprofitaments i recursos del Parc, s'estan

Dia del Arbre
Foto: J. Pasqual Segura

assolint els objectius que ens havíem marcat. Malgrat que encara no disposem de cap dotació econòmica, amb un gran esforç, tant econòmic com humà, estem consolidant les activitats i les publicacions. Cal dir, però, que la Fundació està treballant amb el pressupost disponible, i no mai ha sobrepassat les seves possibilitats econòmiques gastant el que no hi ha. El 70 % del pressupost de la Fundació va destinat a activitats d'educació ambiental, a la regeneració de boscos, a publicacions referents al nostre patrimoni tant natural com cultural i a la publicació de la revista anual "Camp de l'Espadar" on es tracten temes ambientals i socioculturals.

GENER

Diumenge 30 dia de l'arbre. Com tots els anys, i orientat a obtenir major diversitat botànica en les nostres finques, organitzem el dia de l'arbre, que consisteix en plantar uns 150 plançons procedents de vivers oficials en les finques de la Fundació. L'any 2005 hem replantat una finca al terme de Chóvar, junt al barranc de Carboneras.

FEBRER

16 de febrer dins del cicle Espadà poble a poble, es va organitzar una jornada a

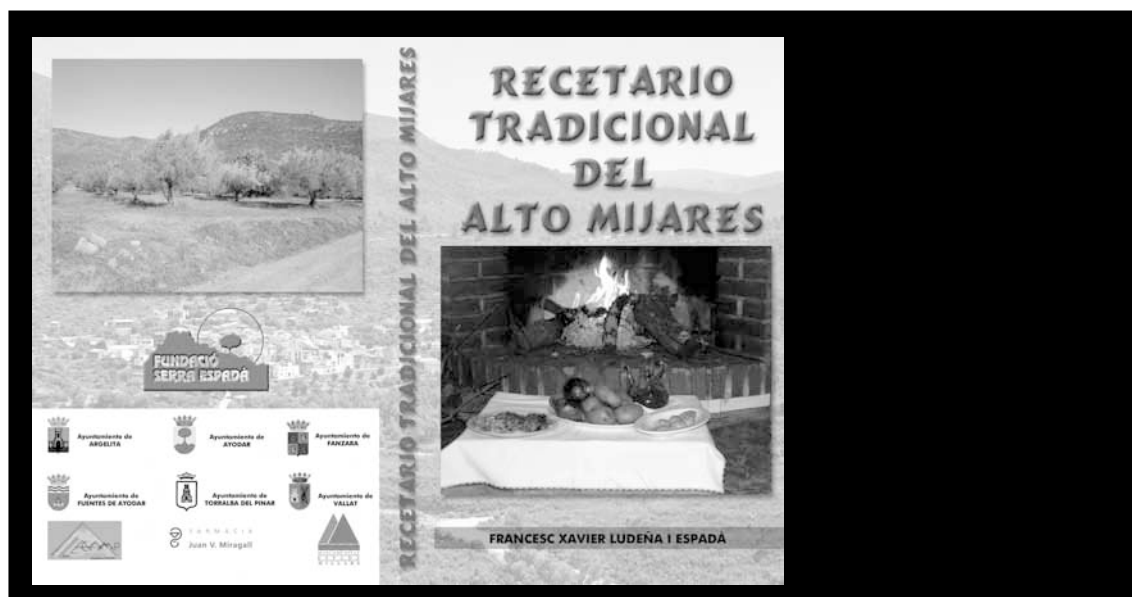
Torralba del Pinar sobre "Estratigrafia, minerologia i arquitectura rural a Torralba".

Es va visitar la mina de zinabri, los morrones de Gil, i per la vesprada es va visitar el pou del rac, on l'aigua ha fet formacions curioses al contacte amb les roques. També vam visitar l'església, una teuleria on es feien les teules per a les cobertes de les cases, i una sènia.

MAIG

Concurs de cuina del Alto Mijares i presentació del llibre a Ayódar. El l'1 de maig de 2005 va tenir lloc en Ayódar la presentació del llibre " Recetario Tradicional del Alto Mijares" de l'autor Xavier Ludeña i Espada. Es va fer a l'Ajuntament i va tenir una gran expectació. De fet, no va haver-hi lloc per tots els assistents.

Després va tenir lloc el concurs de cuina on va participar gent de tota la comarca i es van presentar una trentena de plats, tant de salats com dolços. Es van repartir tres premis. A continuació l'associació la Cábila va preparar una olla típica, amanides, coca i café per a les més de 250 persones que van assistir a l'acte. Cal dir que també vam repartir més de 100 llibres a preu de cost. El llibre es va finançar amb aportacions d'alguns

Ajuntaments de la zona i donacions de gent privada.

Itineraris per la Tinença de Benifassar, dies 14 i 15 de maig. Es van fer dos excursions per la Tinença, visitant paratges d'un gran valor ecològic.

JUNY

Jornada sobre la treta de suro. Un altre any es va organitzar aquesta jornada a Eslida, on José Antonio Rochera i Antonio Rochera van fer una demostració de la treta del suro.

SETEMBRE

Petjades d'una guerra, la Vilavella. El 18 de setembre es va fer una excursió per visitar les restes de la guerra civil. Joan Vicent, director del museu de la Vilavella, ens va fer una visita guiada pel museu i després ens va acompanyar al terme de la Vilavella i Nules per veure nombroses restes de la guerra civil.

OCTUBRE

Parc natural dels Ports de Beceit i Tortosa. El 8 i 9 d'octubre es va fer una al parc natural, que es va compaginar, també, amb una visita cultural. Les dos eixides de cap de setmana van tenir una acollida nombrosa.

Dins del cicle "**Camins i llegendes**":

Barranc d'Almanzor, Almedíjar. Per primera vegada vam encetar aquesta línia cultural relacionada en la història dels camins.

NOVEMBRE

La Torre d'En Bessora- Barranc del Molinell. El 13 de novembre es va fer un itinerari pel barranc de Molinell on passarem per diversos molins hidràulics situats tots al marge d'aquest riu. També es va visitar el molí de Teresa, on va vindre el propietari i ens va mostrar totes les parts del molí que encara es troben en perfecte estat. Després es va visitar la mina de ferro del mateix poble.

Jornada de l'oli d'oliva a Algímia d'Almonacid. Tot i que la jornada estava concebuda per parlar de l'oli d'oliva d'aquesta comarca, oli de reconeguda qualitat, finalment, el president de la coopertiva d'Algímia no ens va donar permís per visitar-la, pel que no vam poder dedicar-la a l'oli. En qualsevol cas, la jornada es va celebrar igual, tot i que dedicada al lledoner i al patrimoni arquitectònic.

Per la vesprada, en l'agència de lectura va tenir lloc la presentació del llibre "El lledoner- el latonero" dels autors Guillem Segura i Lluçà Almodóvar. A tots els assistents es va regalar un llibre. ■

VEGETACIÓ I FLORA DE LA SERRA D'ESPADÀ

**Manuel Costa i altres autors.
Fundació Bancaixa, 2005**

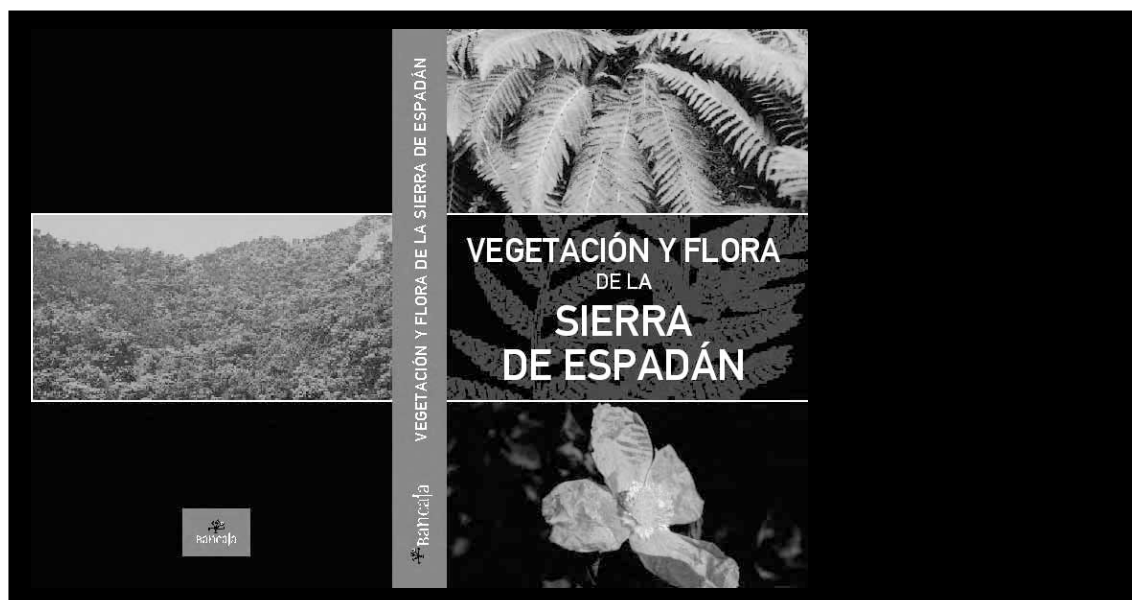
Es tracta d'una publicació, de caràcter eminentment científic, realitzada per un equip de professionals de reconegut prestigi en cada un dels camps en què s'articula i que han aconseguit, conjuntament, dibuixar un paisatge vegetal íntegre de la Serra d'Espadà, un dels parcs naturals més interessants de la Comunitat Valenciana, amb un elevat valor ecològic, etnològic i paisatgístic: qui el forma, com són, on estan i perquè s'usen.

Amb el patrocini de la Fundació Bancaixa, com una mostra més de la implicació d'esta entitat en la conservació i difusió dels valors de la serra, este llibre aporta important informació que siga instrument útil per als òrgans de gestió del parc natural i al mateix temps, ferramenta per a aprofundir, conèixer i reconèixer les comunitats vegetals, i els seus components, que hi podem trobar al llarg del recorregut pels diferents camins de la serra. Una vessant didàctica necessària per a apreciar

estos valors i contribuir a la preservació present i futura d'un dels espais més singulars de la Comunitat. El llibre s'articula en tres capítols, del general al particular i d'esta a l'essència, reunint demandes de distints interessos socials, des del científic i entés, fins al més profà amb interès a iniciar-se en el meravellós món de la botànica d'Espadà i que pot trobar en ell informació pràctica i complementària a les seues observacions.

El primer capítol dedicat a la vegetació i realitzat per Manuel Costa i Pilar Soriano, ens ubica en el ric i divers paisatge vegetal de la Serra d'Espadà amb una detallada descripció de totes les formacions vegetals que podem trobar-hi i de les espècies més característiques de cadascuna, descripcions que sense renunciar a la seua essència científica, són comprensibles per a tot públic interessat.

El segon capítol desgrana estos paisatges en els seus valuosos components, en un catàleg florístic de totes les plantes vasculares del territori, reconegudes pels propis autors (Antoni Aguilera, Jaime Güemes, Jesús Riera i Carles

Fabregat) o citades en la bibliografia. Es presenta en l'orde clàssic per als 4 grans grups de plantes vasculars: Pteridòfits, Gimnospermes, Angiospermes dicotiledònies i Angiospermes monocotiledònies i arreplega més de 1.100 espècies, la qual cosa pot donar una idea de la important riquesa florística d'este espai (28 espècies de Pteridòfits, 7 de Gimnospermes, 890 d'angiospermes dicotiledònies i 226 d'angiospermes monocotiledònies). Tanca el capítol una completa bibliografia i unes 50 fotografies de les espècies més rellevants.

D'entre tot este important patrimoni botànic, l'últim capítol, realitzat per Luis Mulet, se centra en la flora medicinal, l'ús de la qual forma part de la història de la humanitat des dels seus orígens. En ell s'arreplega la saviesa popular, aquells coneixements transmesos per tradició oral, de generació en generació i que sense treballs o estudis com este es perdrien irremeiablement. Per això, la investigació etnobotànica d'Espadà arreplegada en este llibre, té el caràcter de recuperació històrica i científica de gran valor per al conjunt de la societat, tant per la seua

aplicació directa, com per les línies d'investigació que poden sorgir a partir d'estos ancestrals coneixements. 157 espècies dels diferents grups de plantes vasculars, amb àmplia informació sobre la seua distribució, usos populars i específics d'algunes localitats de la serra, acompanyada també d'algunes fotografies de les plantes més comunes.

En definitiva, un llibre per a professionals i profans que desitgen endinsar-se en el meravellós món botànic de la Serra d'Espadà, un patrimoni excepcional que gràcies a aportacions com esta podrem conservar millor per a les futures generacions.

Isabel Queral

